कक्षा 9

काव्यकौमुदी (प्रथमोभागः)

प्रवेशिका

संस्कृत-द्वितीयपत्रम्

कक्षा 9
काव्यकौमुदी (प्रथमोभागः)

काव्यकौमुदी (प्रथमो भागः)

(प्रवेशिका-नवमकक्षायै स्वीकृतं पाठ्यपुस्तकम्)

(संस्कृत-द्वितीयपत्रम्)

कक्षा–9

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान, अजमेर

पाठ्यपुस्तक–लेखन–समितिः

पुस्तकम् – काव्यकौमुदी (प्रथमो भागः)
प्रवेशिका-नवमकक्षायै स्वीकृतं पाठ्यपुस्तकम्

संयोजकः – **बहादुरसिंह गुर्जरः**
सहायक-निदेशकः
संस्कृतशिक्षाविभागः, राजस्थानम्, जयपुरम्

लेखकगणः –

1. **डॉ. जयप्रकाश मिश्रः**
   व्याख्याता (संस्कृतवाङ्मयम्)
   राजकीय-शास्त्रि-संस्कृत-महाविद्यालयः महापुरा, जयपुरम्

2. **डॉ. धर्मसिंह गुर्जरः**
   व्याख्याता (व्याकरणशास्त्रम्)
   राजकीय-शास्त्रि-संस्कृत-महाविद्यालयः बौंली, सवाईमाधोपुरम्

3. **डॉ. शिवचरण शर्मा**
   प्रधानाचार्यः
   राजकीय-वरिष्ठोपाध्याय-संस्कृतविद्यालयः, बानूड़ा, सीकरम्

पाठ्यक्रम–निर्माण–समितिः

काव्यकौमुदी (प्रथमो भागः)

(प्रवेशिका कक्षा–9)

संयोजक– श्री विमल कुमार जैन (आई.ए.एस.)
निदेशक संस्कृत शिक्षा, राजस्थान, जयपुर

सदस्य–

1. श्री बहादुर सिंह गुर्जर
   सहायक–निदेशक, संस्कृत–शिक्षा, राजस्थान, जयपुर

2. डॉ. नाथूलाल सुमन, पूर्व–संयुक्तसचिव
   उच्च–शिक्षा, शासन–सचिवालय, जयपुर

3. श्री योगेन्द्र धामा, व्याख्याता
   राजकीय महाविद्यालय, अलवर

4. डॉ. हरिसिंह राजपुरोहित, व्याख्याता,
   राजकीय महाविद्यालय, ओसियां, जोधपुर

5. श्री हरिओम गौतम
   संभागीय–संस्कृत–शिक्षाधिकारी, भरतपुर–संभाग, भरतपुर

6. श्री रामावतार सिंह, प्रधानाध्यापक,
   राजकीय आदर्श प्रवेशिका संस्कृत विद्यालय, धौलपुर

7. श्री प्रदीप कुमार भट्ट, प्रधानाध्यापक,
   राजकीय आदर्श प्रवेशिका संस्कृत विद्यालय, डूंगरपुर

8. श्री महेशचन्द्र शर्मा, प्राध्यापक
   राजकीय वरिष्ठ उपाध्याय संस्कृत विद्यालय
   कुण्डगेट सावर, अजमेर

प्रास्ताविकं किञ्चित्.....

अखिलेऽस्मिन् संस्कृतवाङ्मये अभ्युदयनिःश्रेयसप्रदातॄणां मानवोपयोगिनामुपायानां साधुभावानाञ्च सुष्ठु निदर्शनं दृश्यते। **'भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथे'**ति वचनमनुसृत्य भारतीयजनानां मौलिककर्तव्यान्तर्गतभारतीयसंस्कृतिसन्दर्भे विद्यालयीयशिक्षापाठ्यक्रमे संस्कृतभाषायाः स्थानं सुरक्षितं वर्तते।

लोके कस्या अपि भाषायाः शिक्षणे श्रवणभाषणाध्ययनलेखनात्मकं चतुर्विधं कौशलमावश्यकं मन्यते। अतः संस्कृतभाषायामध्ययनलेखनभाषणादिभिर्विना छात्राणामपेक्षितं सामर्थ्यं नैव प्रादुर्भवति। संस्कृतपाठ्यपुस्तकेषु जीवनोपयोगिसद्विचाराणां प्रासङ्गिकोपदेशानाम्, नीतितत्त्वानाम्, सुभाषितानाम्, कथामाध्यमेन लोकव्यवहाराणां युगपन्निदर्शनम्, बहुविधानाम् अभ्यासार्थप्रश्नानां पर्याप्तसङ्कलनस्यावश्यकताऽनुभूयते, येन विद्यार्थिनः संस्कृतभाषानैपुण्यं सहजतया प्राप्नुयुः। एतदेव मनसि निधाय संस्कृतशिक्षाविभागस्य विद्यालयेषु संस्कृतशिक्षणार्थं युगानुरूपपाठ्यक्रमनिर्माणं **'माध्यमिक-शिक्षाबोर्ड-राजस्थान, अजमेर'** इत्यस्य निर्देशानुसारं संस्कृतशिक्षाविभागीयविद्यालयेभ्यः **''काव्यकौमुदी''** इत्याख्यं प्रथमभागात्मकं संस्कृतपाठ्यपुस्तकं प्रवेशिका-नवम-कक्षायाः छात्राणां कृते प्रथमप्रसूनरूपेणैतत् प्रस्तूयते।

अत्र छात्राणां कृते पद्यमाध्यमेन कथामाध्यमेन च सदाचार-नीतिशास्त्र-धर्मशास्त्र-मैत्री-परोपकारादीनां सम्यग् ज्ञानार्थं सरलभाषाषया विषया गुम्फिताः सन्ति। अत्र पद्यभागे योगशिक्षा, नारीमहिमा, भीमाष्टकम्, नीतिश्लोकाः, पर्यावरणम्, छन्दांसि, कोशश्च छात्राणामुपकाराय सुललितभाषया सुबोधव्याख्यासहितः प्रस्तुतो विद्यते। एवमेव गद्यभागे झटिति अर्थावबोधनार्थं हितोपदेशस्याङ्गभूतः 'मित्रलाभः' इति नामधेयः कथासङ्ग्रहः प्रसङ्गान्वयव्याख्या-समाससन्धिप्रकृतिप्रत्ययोदिभिः परिपूर्णो वर्तते। एकतः पद्यपाठान् पठित्वा विद्यार्थिनः काव्यरसास्वादनपूर्वकं जीवनोपदेशं प्राप्स्यन्त्यपरतश्च हितोपदेशमाध्यमेन ज्ञास्यन्ति यत्– ज्ञानं विना जीवनं निरर्थकं भवति। विद्यया एव नराः पुरुषार्थचतुष्टयं प्राप्नुवन्ति। विद्याविहीना जनाः पशुवद् भवन्ति। लोभ एव सर्वविधस्य नाशस्य कारणमेतदर्थं प्राणिनो नश्यन्ति। मित्रमन्तरेण प्राणी सर्वत्र आत्मानम् असुरक्षितम् एकाकिनं चानुभवति। आपद्भ्यः संरक्षणार्थं सुहृदेव प्रभुः मन्यते। जीवने सततं पूर्णमनोयोगेन प्रयत्नः करणीयः प्रयत्नं विना मृगराजोऽपि स्वोदरपूर्तिं कर्तुमक्षमो दृश्यते। उक्तञ्च–

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

अतः शिक्षकसमुदायेन विद्यार्थिवर्गो विद्यार्जनायोद्यमकरणार्थं सततं प्रेरणीयः। अनेन काव्यकौमुदी-नामधेयेन प्रथमभागरूपेण संस्कृतपाठ्यपुस्तकेन छात्राः संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयं प्राप्य पुस्तकस्यास्य वैशिष्ट्यञ्चावगम्य संस्कृताध्ययने नूनं सोत्साहं प्रवृत्ता भविष्यन्तीति शम्।

संयोजकः

पाठ्यक्रमः

संस्कृतम् (द्वितीय-पत्रम्)

(गद्यम्, रचना, पद्यम्, छन्दः, कोषश्च)

पूर्णाङ्का: 100

बिन्दवः	विषय-वस्तु	अङ्काः
1.	**गद्य-काव्यम्**	**30**
(क)	पाठ्यपुस्तकस्य एकस्य गद्यस्य सप्रसंग-व्याख्या	10
(ख)	भावार्थ-लेखनम्	5
(ग)	अतिलघूत्तरात्मका: पञ्च प्रश्ना:	5
(घ)	लघूत्तरात्मकौ द्वौ प्रश्नौ	5
(ङ)	कस्यापि एकस्य पाठस्य संस्कृते सारांशलेखनम्	5
	पाठाः	
	(1) प्रस्ताविका	
	(2) मित्रलाभः	
	(3) वृद्ध-व्याघ्रपथिक -कथा	
	(4) कपोत -मूषक -कथा	
	(5) मूषक -परिव्राजक -कथा	
	(6) सञ्चयशील-जम्बुक -कथा	
2.	**रचना - निबन्धाः, पत्राणि, धातुरूपाणि शब्दरूपाणि च।**	**20**
(क)	**निबन्धः**- संस्कृतभाषा, विद्या, सदाचारः, परोपकारः, नारीशिक्षा, पर्यावरणम्, विवेकानन्दः। एतेषु एकः निबन्धः।	5
(ख)	**पत्रम्** - अवकाशार्थम्, शुल्कमुक्त्यर्थम् , स्थानान्तरण- प्रमाणपत्र- प्राप्त्यर्थम् अथवा मात्रे / पित्रे, भ्रात्रे, मित्राय वा पत्र-लेखनमेकम्।	5
(ग)	**शब्द-रूपाणि** राम, हरि, गुरु, रमा, नदी, पितृ, मति, फल।	5
(घ)	**धातु-रूपाणि** भू, पठ्, लिख्, गम्, स्था, दृश्, नम्, पच्, पा, सेव्, याच्, नी, इत्यादि धातूनाम् एतदनुसारं रूपवताम् अन्येषां धातूनाम्, लट्, लोट्, लङ्, लृट्, विधिलिङ् - एतेषु पञ्चलकारेषु अभ्यासः।	5
3.	**पद्य-काव्यम्**	**30**
	(क) एकस्य पद्यस्य सप्रसङ्गान्वय-व्याख्या	10
	(ख) सप्रसङ्ग-भावार्थः (एकस्य पद्यस्य)	5
	(ग) अतिलघूत्तरात्मका: पञ्च प्रश्ना:	5
	(घ) विषय-वस्तु सम्बन्धिनौ लघूत्तरात्मकौ द्वौ प्रश्नौ	5

(उत्तरसीमा च विशंतिः शब्दाः)

(ङ) कृतिः कृतिकारश्च तत्सम्बन्धिनौ लघूत्तरात्मकौ द्वौ प्रश्नौ 5

पाठाः

(1) योगशिक्षा - श्री बहादुरसिंह गुर्जरः

(2) नारीशिक्षा- डॉ. सतीश कपूरः

(3) नीतिश्लोकाः - नीतिशतकात्

(4) भीमाष्टकम् - डॉ. श्रीधरभास्करवर्णेकरः

(5) पर्यावरणम् - पं. प्रभुदत्त आत्रेयः

4. छन्दांसि **15**

(क) गणलक्षणम्, चिह्नम्, उदाहरणम्, लघु-गुरु-विचारः, 2
गणसूत्रम्, यति-पाद-लक्षणञ्च (तत्सम्बन्धिनौ द्वौ प्रश्नौ)

(ख) छन्दसां लक्षणानि 5

(ग) छन्दसाम् उदाहरणानि 5

(घ) छन्दसाम् अपठितोदाहरणेषु छन्दोनिर्धारणम् 3

पठनीयानि छन्दांसि आर्या, अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, भुजङ्गप्रयातम्, वंशस्थवृत्तम्, द्रुतविलम्बितम्

5. कोषः दैनिक-व्यवहारोपयोगिशब्दानां ज्ञानम्। एकशतं निर्धारित-शब्दानां ज्ञानम् **5**
(फल-पशु-पक्षि-सम्बन्धि-दैनिकोपयोगि वस्तु-भोजनसामग्री-अध्ययनादि-सम्बन्धिनः शब्दाः)

निर्धारितपुस्तकम् - काव्यकौमुदी (प्रथमो भागः) — माध्यमिक शिक्षा बोर्ड, राजस्थान, अजमेर

विषयानुक्रमणिका

पद्यभागः

पाठ–संख्या	शीर्षकम्		लेखकः	पृष्ठ–संख्या
प्रथमः पाठः	योगशिक्षा	–	बहादुर सिंह गुर्जरः	1
द्वितीयः पाठः	नारी–महिमा	–	डॉ0 सतीश कपूरः	5
तृतीयः पाठः	भीमाष्टकम्	–	डॉ0 श्रीधरभास्कर वर्णेकरः	16
चतुर्थः पाठः	नीतिश्लोकाः (नीतिशतकात्)	–	भर्तृहरिः	27
पञ्चमः पाठः	पर्यावरणम्	–	पं. प्रभुदत्तशर्मा 'आत्रेयः'	43
षष्ठः पाठः	छन्दांसि	–	सङ्कलितानि	52
सप्तमः पाठः	कोशः	–	व्यवहारोपयोगिनः शब्दाः	64

गद्यभागः

हितोपदेशः (मित्रलाभः) रचना च

क्रम–संख्या	अध्यायः	पृष्ठ–संख्या
1.	कथासारः	73
2.	प्रस्ताविका – प्रथमो भागः	77
3.	मित्रलाभः – द्वितीयो भागः	105
4.	वृद्धव्याघ्रपथिककथा – तृतीयो भागः	113
5.	कपोतमूषककथा – चतुर्थो भागः	127
6.	मूषकपरिव्राजककथा – षष्ठो भागः	154
7.	सञ्चयशीलजम्बुककथा – सप्तमो भागः	178
8.	शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च	197
9.	प्रार्थनापत्रं, निबन्धाः संख्याज्ञानं च	210